

ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ¹

Нюанси кримінально-правової кваліфікації, тонкощі кримінально-правової характеристики окремих злочинів, інші проблеми Загальної та Особливої частин кримінального права – усе це значною мірою втрачає сенс, якщо за вчинений злочин не призначається справедливе покарання або якщо призначене покарання не виконується або виконується неналежним чином – без урахування закріплених у ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) принципів законності, справедливості, гуманізму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки тощо. Пов'язані з виконанням покарань проблеми в узагальненому вигляді досить вдало позначені в Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленій указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012, де зазначається, що існуюча система виконання покарань та попереднього ув'язнення, побудована ще за радянських часів, не відповідає сучасному рівню соціально-економічного розвитку суспільства та принципам гуманізму і поваги до прав і свобод людини.

За таких обставин слід усіляко вітати появу монографічного дослідження І.Я. Яковець, присвяченого розробленню та обґрунтуванню цілісної теоретичної моделі оптимізації виконання покарань в Україні, яка (модель) базується на творчому осмисленні двох основних концептуальних (виправного і кримінально-виконавчого) підходів до засад організації виконання покарань. Пропоновані увазі читача тези становлять собою деякі міркування, які виникли після ознайомлення зі згаданим дослідженням.

Одне з положень, включених у рубрику наукової новизни «уперше», І.Я. Яковець сформулювала таким чином: «...визначено концептуальні

¹ Стаття опублікована: Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 листоп. 2015 р.). – К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2015. – С. 263–267.

підходи до засад організації процесу виконання кримінальних покарань, що переважали за різних часів у науці вітчизняного кримінально-виконавчого (виправно-трудового) права: (а) виправний, що ґрунтується на концепції поєднання покарання з виправно-трудовим впливом і ставить за мету виправлення й ресоціалізацію засуджених і (б) кримінально-виконавчий, що має у своїй основі концепцію, за якою виконання покарання полягає у здійсненні властивих йому правообмежень, а сутністю цієї діяльності виступає реалізація кари. Доведено, що втілення у практику виправної концепції стало одним з основних чинників, які призвели до кризового стану у сфері виконання кримінальних покарань в Україні» [1, с. 10].

При цьому з тексту аналізованої праці можна дізнатись про те, що положення про існування в науці двох вказаних концептуальних підходів (парадигм) стосовно організації виконання покарань ще в 1999 р. сформулював А.Х. Степанюк. Тому розглядуване положення мало б розміщуватись у рубриці наукової новизни «удосконалено» або «дістало подальшого розвитку», а до положень, які І.С. Яковець сформулювала вперше, вочевидь, варто було віднести тезу про втілення в практику виправної концепції як про один з основних чинників кризового стану у сфері виконання покарань [1, с. 10, 342]. Постає і питання, як ця теза узгоджується з іншими її висловлюваннями авторки, наприклад, про те, що: основним критерієм оцінки ефективності діяльності установ виконання покарань відповідно до Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими і висвітленого у роботі зарубіжного досвіду визнається показник виправлення і ресоціалізації засуджених [1, с. 94]; діяльність кримінально-виконавчої служби повинна базуватись на певних принципах, одним з яких є такий: мета покарання – у зміні засудженого [1, с. 111]; до основних проблем, які мають розв'язуватись органами та установами виконання покарань, слід віднести проблеми, пов'язані з виправленням і ресоціалізацією засуджених [1, с. 279].

З приводу ставлення І.Я. Яковець до концептуальних підходів (парадигм) до організації виконання покарань хотілось би зазначити і таке. У підрозділі

4.2 аналізованої роботи критикуються закріплені в чинному законодавстві взаємопов'язані категорії «виправлення» і «ресоціалізація» і робиться висновок про відсутність об'єктивних критеріїв для встановлення їх досягнення особою в процесі виконання покарання [1, с. 51–72, 260]. Піддаючи сумніву правильність змісту положень ст. 6 КВК і практики їх застосування в процесі діяльності кримінально-виконавчих установ, дослідниця, щоправда, активно використовує вказані категорії для обґрунтування власних наукових підходів. Так, констатується, що режим є, поміж іншого, основним засобом виправлення засуджених, а одна з цілей залучення засуджених до праці є ресоціалізаційною: праця покликана полегшити реінтеграцію засуджених на ринку праці після звільнення [1, с. 47]. Не сумнівається І.Я. Яковець і в тому, що створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених полягає у впровадженні в життя таких умов, які дозволяють особі успішно повернутися до законослухняного суспільства і вести загальноприйнятий спосіб життя, що не порушує правових норм [1, с. 72]. Якщо це так, то чи є достатні підстави критикувати виправну концепцію і саме втілення її в практику розцінювати як один з основних чинників кризового стану у сфері виконання покарань у сьогоднішній Україні?

Ефективність виконання покарань запропоновано визначати як здатність Державної кримінально-виконавчої служби України реально, з найкращим використанням наявних засобів, у оптимальні чи визначені законом або вироком суду строки реалізовувати завдання цього процесу [1, с. 109, 112, 343]. Наведений підхід видається дещо обмеженим, адже відповідно до ст. 11 КВК у межах, визначених цим Кодексом та іншими законами України, виконання покарань здійснює не лише згадана служба як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та його територіальні органи управління (наразі Державна пенітенціарна служба України), а і кримінально-виконавча інспекція, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших

органів, військові частини і гауптвахти, дисциплінарний батальйон. До речі, ці структури чомусь на згадуються в тих підрозділах роботи, в яких визначаються основні і додаткові суб'єкти оптимізації процесу виконання покарань.

Взагалі після ознайомлення з текстом аналізованої роботи створюється враження, що І.Я. Яковець, розкриваючи проблеми оптимізації виконання покарань, дещо «захопилась» покараннями, пов'язаними з ізоляцією від суспільства (в основному позбавленням волі на певний строк), і не звернула належної уваги на інші покарання, передбачені КК України, включаючи майнові покарання. Так, із підрозділу 1.2 праці (його назва – «Вплив основних тенденцій формування сучасної нормативної бази й організації практики виконання кримінальних покарань на розроблення концептуальної моделі оптимізації») випливає, що в ньому йдеться про основні тенденції формування сучасної нормативної бази та організації практики виконання не всіх покарань, а лише позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі. Не заперечуючи проти важливості належного виконання позбавленні волі з погляду успішної реалізації кримінально-виконавчої політики держави, водночас зауважу, що проблеми оптимізації виконання покарань і інших видів (у тому числі конфіскації майна і, тим більше, штрафу, який як вид покарання зазнав серйозних змін у 2011 р.), мабуть, заслуговували на те, що бути висвітленими в роботі докладніше.

Розглянувши проблематику діяльності спостережних комісій в Україні [1, с. 173–179], І.С. Яковець зробила загалом справедливий висновок про доцільність не лише включення представників громадськості до складу спостережної комісії, а і визначення її членів за рекомендацією громадського об'єднання, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій після попередньої широкої організаційно-інформаційної підготовки, що повинна провадитись відповідним органом безпосередньо перед створенням комісії. Водночас розв'язання проблем, пов'язаних із функціонуванням спостережних комісій, не повинне

обмежуватися висловленою пропозицією. Передусім необхідно переглянути чинне Положення про спостережні комісії. На сьогодні фахівці оцінюють цей документ як украй недосконалий і фактично скопійований з аналогічного акта ще радянських часів. Найголовніше ж – це відсутність належного юридичного механізму щодо реалізації повноважень спостережних комісій, на чому, до речі, І.Я. Яковець разом з іншими авторами слушно наголошувала в одній із колективних праць [2, с. 249, 252].

Проаналізувавши зарубіжний досвід у частині роздержавлення частини функцій кримінально-виконавчих установ, дослідниця констатувала корисність цього досвіду для нас: «Означені підходи до організації виконання кримінальних покарань можуть бути застосовані і в Україні у ході оптимізації цього процесу, оскільки вони спрямовуються на ефективне досягнення поставлених цілей і завдань з одночасною раціональною витратою наявних коштів та ресурсів» [1, с. 111]. Такого роздержавлення, на думку І.С. Яковець, можна досягти шляхом укладання спеціальних контрактів між компетентними органами державної влади, що реалізують кримінально-виконавчу політику, з одного боку, та неурядовими організаціями, що забезпечуватимуть відбування покарання, з іншого. Оплата цих послуг відбуватиметься за рахунок бюджетних коштів.

Розвиток взаємодії держави в особі її компетентних органів з окремими особами, громадськими інституціями тощо при виконанні покарань видається цікавою і перспективною ідеєю. Разом з тим засади такої взаємодії мають відповідати вітчизняним реаліям і бути ретельно обміркованими. Адже проти «комерціалізації» відносин, пов'язаних із виконанням покарань, можна навести низку вагомих аргументів. Це, зокрема: 1) чинник корупційної складової у відносинах між органами державної влади та суб'єктами господарської діяльності й особливо в контексті освоєння бюджетних коштів; 2) низький рівень правової культури населення; 3) значне нівелювання карального (правообмежувального) впливу покарання, оскільки воно підміняється договірними відносинами, спрямованими на одержання

прибутку від реалізації програм відбування покарань; 4) серйозні юридичні, організаційні та технічні перепони (режим в установах відбування покарань, правовий режим вогнепальної зброї та спеціальних засобів, стандарти поводження з засудженими тощо).

Більше того: ознайомлення з відповідним зарубіжним досвідом засвідчує його неоднозначність і загалом негативне ставлення до ідеї «приватизації» установ відбування покарань. Наприклад, у США останніми роками спостерігається зменшення кількості приватних в'язниць унаслідок організаційних та фінансових проблем; деякі тюрми повертаються в управління пенітенціарних служб штатів і Федерального бюро тюрем. У Канаді дві раніше створені приватні в'язниці на сьогодні повернуті в державне управління. У Великобританії в приватних в'язницях перебуває не більше 15% від усіх засуджених до позбавлення волі; при цьому проведення тендерів на надання таких «кримінально-виконавчих» послуг державі традиційно супроводжується гучними скандалами і масовими акціями протесту. Верховний Суд Ізраїлю у 2009 р. визнав неконституційним закон про запровадження приватних виправних установ 2004 р., оскільки цей нормативний акт істотно порушує право засуджених на особисту гідність, а також позбавляє державу монополії на застосування примусу до правопорушника. У черговий раз переконуємось в тому, що доречним і перспективним є критичне осмислення зарубіжного досвіду, вибіркове і творче запозичення його окремих елементів.

До основних причин кризи у сфері виконання покарань І.Я. Яковець віднесла в тому числі «певне призупинення розвитку науки кримінально-виконавчого права» [1, с. 10, 21, 59]. Звичайно, не можна не погодитись з тим, що відповідні наукові дослідження мають бути більш якісними, фундаментальними, не повинні розмінюватися на дрібниці і носити характер повторних, описових, розрахункових та інших псевдонаукових робіт. Однак навіть з урахуванням певних негативних тенденцій, які намітились у науці кримінально-виконавчого права, занадто категоричним виглядає твердження

І.Я. Яковець про відсутність чітких наукових концепцій наукових проблем і переважно прикладний характер п'ятдесяти трьох кандидатських дисертацій і двох докторських дисертацій у галузі кримінально-виконавчого права, захищених в Україні з 1991 р. до січня 2013 р. [с. 22–23]. Перекоаний у тому, що серйозні узагальнюючі оцінки якості монографічних (у тому числі дисертаційних) робіт із кримінально-виконавчого права можуть і повинні даватись лише за результатами самостійних і розгорнутих наукознавчих досліджень на кшталт тих, що вже проведені у вітчизняному кримінальному праві [3; 4]. До того ж позиція щодо оцінки творчої спадщини попередників виглядає дещо непослідовною, адже І.С. Яковець, незважаючи на заявлену критичну позицію, констатує нагальну потребу розробки моделі оптимізації процесу виконання покарань, зокрема з урахуванням попередніх наукових здобутків [1, с. 29]. Можливо, наука кримінально-виконавчого права в чомусь і завинила перед вітчизняною пенітенціарною практикою, однак вбачати в цьому одну з основних причин кризи у сфері виконання покарань я б не став: писати так – означає явно перебільшувати вплив юридичної науки на стан правозастосовної практики.

1. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Яковець Ірина Станіславівна. – Х., 2014. – 416 с.

2. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, О. В. Лисодєд та ін. / за ред. д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. – Х. : Кроссруд, 2011. – 326 с.

3. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання особливої частини) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Хилюк Світлана Володимирівна. – Львів, 2007. – 306 с.

4. Галабала М. В. Розвиток науки кримінального права України в період після відновлення державної незалежності (питання загальної частини) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Галабала Маркіян Васильович. – Львів, 2013. – 261 с.